

Антоніна Царук

ПОВЕРНЕННЯ ДО ЕПІСТОЛЯРНОГО ДІАЛОГУ: ДУША У СЛОВІ

Чендей Іван. Листування з київськими критиками / упоряд., автор передм. і комент. д-р філол. наук, проф. Сидір Кіраль. – Київ : Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. – Т.1. – 668 с.

Кіраль С. С. Іван Чендей та київські критики : епістолярні діалоги : монографія / Сидір Кіраль. – Київ : Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. – 432 с.

**«Якби не Слово, здається, не було б часом
куди тікати від знегод».
(І. Чендей)**

Відома істина, що велике бачиться на відстані, вкотре знайшла своє потвердження в часопросторових вимірах. Геніальний майстер малої прози Іван Чендей, творчість якого досі, на жаль, не вивчається в школі, повертається до поціновувачів правди про людину і час. Повертається в багатогранній цілісності особистості, яка жила словом і каралася словом, повертається як мислитель-державник, лицар без страху, чия діяльність дає вагомні підстави, аби вписати ім'я закарпатського письменника у фокус бунту шістдесятників: передача за кордон праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написання сценарію до знаменитого фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», пріоритет у піднятті надскладної тематики в художній прозі, чесна і принципова громадянська позиція...

Важливість діалогу митця з критиками – питання повсякчас актуальне як для конкретного письменника, так і для літератури в цілому. Результати такого спілкування залежать від відповідальності обох сторін і довіри до фаховості один одного. Відповідальність, із якою І. Чендей реагував на критичні зауваги, постійно працюючи над текстами і собою, як і високе поцінування професійності однодумців, знакові.

Повертається Чендеєва епістолярна Атлантида завдяки невтомності літературознавчих заглиблень Сидора Кірала в архівні документи й розлогі листи, інформацію яких доповнено архіпелагами щоденникових записів видатного закарпатця, що були підготовлені й оприлюднені в 2019-20 роках донькою першого Шевченківського лавреата із Закарпаття Марією Чендей-Трещак у часописі «Київ». Чендей повертається завдяки втіленню симиренківського гасла підтримки культури до глибини власної кишені: дружна закарпатська родина взяла на свої рамена організацію й проведення Всеукраїнського конкурсу малої прози імені Івана Чендея, сприяючи в такий спосіб надихові лавреатів од перебування в аурі чарівної краси Верховини і можливості спілкування зі світлими, духовно багатими людьми, які розуміють, що культура має жити не за залишковим принципом. Традицію гостинності письменникової садиби на вулиці Високій в Ужгороді гідно продовжує голова Благодійного фонду ім. І. Чендея лікар Іван Трещак. Завдяки таким щасливим «збігам» постать Івана Чендея повертається до

сучасного читача афоризмами «Спалахи іскрин» (2012), почерпнутими зі щоденникових записів донькою письменника Марією Трещак; монографіями (2013 р. побачила світ праця Сидора Кіраля «Зробити щось користне для свого народу»: з епістолярної спадщини Івана Чендея», 2021 – «Іван Чендей та київські критики: епістолярні діалоги», Т.1); збірником спогадів, статей «Іван Чендей у колі сучасників», виданим 2017 р. і перевиданим із доповненнями 2020 р. (укладачі: О. Гаврош, С. Кіраль, І. Когутич, М. Трещак, О. Шмайда)...

Вдамося до невеликого відступу. Концепт повернення у творчій біографії Івана Чендея має і драматичне, й оптимістичне звучання. Зокрема, головний герой повісті «Герен цвіте» (1958) Василь Порадюк повертається на рідну царинку, аби віддати вогневі результати своєї тяжкої праці, підступно привласнені спритниками. Неймовірно талановита Цимбаланя (однойменне оповідання) повертається після високої оцінки свого музикування в Москві й далекосяжних кар'єрних перспектив додому, керуючись обов'язком доньки, та сум за втраченим шансом самореалізації поступово підточує дух дівчини, а її бунт проти будення виявляється фатальною втечею в обійми зеленого змія. Колись обдарований школяр, потрапивши в систему тотального дефіциту, а отже, спекуляції й наживи за влади «гучномовців» із подвійною мораллю, Семен Вертун повертається в рідне село й на гребені перебудови приміряє роль пільговика й бізнесмена нового часу (роман «Скрип колиски», 1987). За колізіями художнього світу Чендея простежується метафоричний образ «трутизни» часу, який випробовує людину на міцність переконань і ціннісних критеріїв.

Упевнена, що підготовлений С. Кіралем десятитомний епістолярій визначного новеліста значно поглиблює сприйняття часу і образу його літописця – художнього ретранслятора своєї доби й активного її перетворювача, адже листування нюансує думки й емоції від подій, зустрічей – «цюхвилинне» (Михайлина Коцюбинська) життя.

Не скупилася Чендеєва доля на світлотіні повернень: перший роман «Птахи полишають гнізда» (1966), прихильно зустрійтий столичною критикою і висунений на здобуття найвищої державної премії, був розгромлений навздогін рішенню Шевченківського комітету на сторінках «Закарпатської правди». Та найвищим суддею твору все-таки став час: лише в контексті мотиву зв'язку зі своїм духовним корінням, що здобув високу оцінку на всесоюзному рівні після обговорення «Прощання з Мат'юрою» В. Астаф'єва, українська критика з великим запізненням заявила про пріоритетність у художній розробці названої теми закарпатським прозаїком.

А історія зі збіркою «Березневий сніг» (1968) – то справді межове випробування для письменника, відлученого від слова і читача. Підтримка київських критиків – і жорсткий остракізм, аж до організованого провінційними партфункціонерами засудження світобачення прозаїка його земляками в рідному Дубовому на Тячівщині. Він вистояв, незважаючи на позбавлення права друкуватися і втрату будь-якого заробітку на довгих дев'ять років. Як – дають відповідь листи. Чесні. Болісні. Які засвідчують незламний дух митця. Винагородою за вірність життєвим принципам стала

сподівана (для знавців поезики творчого доробку прозаїка) несподіванка: до збірки «Калина під снігом» (1988), що 1994 року таки принесла своєму авторові звання Шевченківського лавреата, увійшли твори, за які Чендея «розпинали» в 1967-69 рр., передусім повість «Іван».

Оптимістично забарвлене й повернення оповідання «Опикунські турботи». Вилучене обережним видавцем «Карпат» зі збірки «Кринична вода» (1980) й надруковане, за ініціативи П. Перебийноса, в «Літературній Україні», воно було увінчане за результатами року премією імені Андрія Головка. І таких повернень можна назвати чимало: від високої оцінки творчого доробку закарпатця за межами України до відстоювання вилученого з тексту колоритного слова. Тож закономірне повернення слова правди в Незалежну Україну, як і променів світла на Ясенову, – вершини зустрічають сонце першими...

Видання першого тому листування присвячене світлій пам'яті незабутніх Батьків, монографія – 30-річчю Незалежної України. На конкретних прикладах міжособистісних зв'язків простежується діалог Захід-Схід у національному поступі, тема історичної пам'яті й вектор руху. Виконані у вишуканому дизайнерському рішенні, книжки взаємодоповнюють одна одну багатим ілюстративним матеріалом і ґрунтовними коментарями, анотованим покажчиком імен, покажчиком географічних назв тощо.

Чотири розділи – чотири адресати. 45 років листування з Віктором Костюченком, по 33 – з Костянтином Волинським та Іваном Дзюбою, 11 – із Леонідом Коваленком. Проте головними героями я б назвала не високих достойників, у листуванні з якими Іван Чендей розкривається як невтомний трудівник слова і батько родини, знавець світової літератури і патріот України, – головними героями епістол є Правда, Література, Час. А отже, людинознавство як віддзеркалення внутрішньої боротьби і морального вибору, випробування міцності духовного стрижня й подолання опору слова в умовах радянської цензури і проблем із функціонуванням української мови.

Упорядкування епістолярних діалогів упродовж тривалого періоду засвідчує наукову одержимість Сидора Кіраля і дає підстави для виваженого рішення надати гідне місце постаті І. Чендея в обіймі письменників-шістдесятників. Монографія невтомного чендеєзнавця позначена вдумливим аналітичним опрацюванням величезних масивів текстових матеріалів, кожен із яких слугує кельмою цементного розчину в будівництві вежі високих стосунків довіри і щирості. Листування як різновид літератури факту сприяє цілісності бачення постаті самого митця, створює «образ часу і образ героя» (Іван Денисюк), оскільки, за слушним спостереженням самого І. Чендея стосовно листів Василя Стефаника, Катерини Білокур, саме в епістолярії велич людини «відкривається ще і ще», безцінні поклади «душевної краси, скільки серця, скільки розуму! І скільки таланту, що себе відстоював сам!». Тож листи сприймаються як спосіб проникнення в безхитрісну душу людини, де тісно злотовані професійні питання і суспільно-політичні, мистецьке буття і приватне, відверті судження про творчість колег і критичний погляд на власні рукописи («Недоліки скрашувалися великим бажанням публікацій»), – записує

Чендей у «Щоденнику» 1 січня 1958 року), де триває родова нить самоусвідомлення: «... я думав, що літературні здібності мною успадковані од няня. Я думав, що батько – романтик, талант, і не рахував цих якостей за мамою. Нині я бачу, що я жорстоко помилявся! Моя мама – великий по душі поет, жінка вельми чула, ніжна і добра... Для цього досить прочитати од неї листа».

Сидір Кіраль своєю працею створив міжчасовий полілог, увівши до кола співрозмовників авторитетних літературних критиків і літературознавців, чию аналітичну позицію важко переоцінити в річищі історії української літератури: В. Базилевський, В. Брюховецький, І. Денисюк, І. Дзюба, В. Дончик, М. Жулинський, М. Ільницький, Л. Новиченко, В. Панченко, В. Марко, А. Погрібний, Є. Сверстюк, Г. Сивокінь, М. Слабошпицький, М. Славинський, Г. Штонь та ін.

Листування як відверта розмова не уникає складних перипетій, пов'язаних із партійністю І. Чендея і В. Костюченка, неоціненної підтримки автора «Березневого снігу», «коли... було найважче», і щирого зізнання столичного побратима у своєму духовному зростанні завдяки Чендеєві. Вражаючої сили висновок В. Костюченка: він усвідомив міру власної відповідальності за шкоду, завдану Україні ідеологією компартії, що виявляється «у рабському дусі людей, <...> у тій брехні, яка з партійних декретів і законів перекочувала в сьогоднішні, так звані демократичні». Висновок, що засвідчує драму особистості й перекреслює змарноване життя...

Аргументована розмова про творче кредо і метод художнього пізнання дійсності слушно повертає до підвалин бездуховності, зазначених І. Чендеєм у «Щоденнику» часів перебудови (29.01.1993 р.): «Регламенти продукують не творців, а виконавців, служників». Автор монографії тонко проводить паралелі між характерами персонажів Чендеєвого художнього світу та вдачею митця, який теж «вступив у конфлікт із самим собою», бо існування подвійної моралі у владців і руйнування віковичних народних звичаїв і морально-етичних норм ніяк не в'язалося з очікуваними кардинальними суспільними змінами, перетворюючи письменника зі сподіваної ролі деміурга нового часу («Істинні письменники, митці взагалі, формують час, сумнівних, потрібних сезону митців формує і ставить соціально, матеріально на ноги час. Час ставить їх на службу собі» [Т. 1, с. 186]) у пасивного учасника, який змушений свідчити про відсутність тяглості в розбудові української держави, про руйнацію національної ідеї шляхом гібридної інформаційної війни (задовго до російсько-української війни на Сході) та підміну цінностей: бджола несе у вулик, а ми – розкрадаємо державне, тягнучи кожен до свого гнізда, спотворивши сенс позачасового заклику президента Чехословаччини Т. Масарика «Не бійтеся і не крадіть!». Діалог І. Чендея нагадує сповідь: «Господи, як тяжко перебудовувати й на смітниках зводити осяйні споруди!».

В епістолярному діалозі І. Чендея з К. Волинським С. Кіраль наголошує на непростих видавничих історіях доробку закарпатця та принципову позицію київського критика, якого прозаїк цінував за непоступливість, ділився роздумами про секрет духовної величі горян і секрети критики, яка або

підносить автора на новий рівень самоусвідомлення («...думки багато, багато мудрості, такту, поміркованості», як зазначено в щоденниковому записі), або ж формує упереджену громадську думку провінції стосовно непокірного письменника. Саме в другому розділі І. Чендей відкривається в іпостасі критика: посиленням на статтю Н. Ференц автор-упорядник скорочує шлях між читачем і працею науковиці, бо для нього, як і для адресатів та адресанта листування головне – інтереси Літератури, Храму духовного збагачення і прямостояння особистості перед викликами часу. Саме тому цитування різних дослідників так органічно вплітаються в дискусію, допомагаючи відтворити дух часу і процеси становлення героя цього часу.

До проблематики духовного зв'язку з дідиною, розпочатої романом «Птахи полишають гнізда» і детально розглянутої в першому розділі, дослідник долучає філософський аспект осмислення, перекидає місток до екзистенціалізму В. Підмогильного і визначення Є. Маланюком «малоросійства», аби рефреном пролунав заклик гідно і своєчасно давати оцінку власним надбанням, українському пріоритетові в ширянні духа.

Монографія багата на своєрідні містки, які поєднують людей, близьких за поглядами, з одного боку, а з іншого – структурують її. Зокрема, розлогі міркування І. Чендея про роль і критерії критики в листі до М. Ільницького цілком закономірно сусідять із аргументом залежності критика «тільки від істини і мистецтва, від краси і розвитку», якого притримується й І. Дзюба, на захист якого лицар-новеліст виступив із трибуни письменницького з'їзду: «Коли йдеться про талант критика – талант цей є, певно, явищем ще більш рідкісним на Україні, аніж талант поетичний, чи талант прозаїка, – потрібна більша уважність і турботливість». Органічно до розвитку теми критики (й виступу І. Чендея 1966 року на V з'їзді письменників України) долучено спогад про візит на Закарпаття кубинського поета С. Фейхоо, який сказав на прощання, що справжня дружба виявляється не в добрих словах, а в ширості правди, якою б гіркою вона не була. Так Чендей скористався можливістю й підняв на найвищому рівні питання про руйнування пам'ятника народної архітектури в Стеблівці – дерев'яної церкви XVII-XVIII ст. І провінція йому цього не пробачила. Як не могла без заздрості змиритися з тим, якого рівня критики відгукувалися рецензіями на творчість земляка в опалі, потверджуючи невтомність таланту, який поклав собі за мету «написати твір, який би на велику широчінь показав Закарпаття».

У контексті листування між І. Чендеєм та І. Дзюбою неможливо не піддатися спокусі аналізу формування пасіонарних особистостей в умовах русифікаторської практики парткерівництва і зростання агресивності міщанства. Отже, на кону мовне питання, коли, за зізнанням І. Дзюби, «ніхто нікого не хоче слухати», бо ненависть засліплює.

С. Кіраль уводить у науковий обіг не лише деякі неопубліковані матеріали, але й констатує, наскільки непростим є шлях мовних борінь і морального вибору (зокрема, наводить статистичне співвідношення шкіл із українською мовою навчання і російською в різних регіонах України і Києві; знайомить із курйозним фактом звинувачення дружини Ю. Мушкетика,

росіянки за паспортом, в українському націоналізмі; порушує питання ціни надання українській мові статусу державної на території України; згадує про опрацювання 18 томів Дзюбиної «кримінальної» справи в архіві СБУ). Зрозуміло, що в аксіологічному підході до творів І. Чендея академік І. Дзюба зауважив і багатство мовної палітри, і невичерпні чари барв, і нюанси неповторного мовлення. Пуантом роздумів про високу вимогливість критика є його національне мислення. Саме воно дає змогу поставити талант інтерпретації тексту на служіння Україні, а отже, дорівнятися своєю працею до «сродної» місії.

Зізнаюся, що критик Леонід Коваленко як особистість став для мене цьогорічним відкриттям завдяки епістолярним діалогам. Його листи дихають поезією і вилагіднюють світ. І. Чендей звертається до свого алресата настільки шанобливо, що ніби зумисне забуває, що вони однолітки. Жодного нарікання колишнього фронтовика на долю – й життя з гранатним осколком у легені. Чи не тому саме його слову беззастережно віриш («...тільки митець стає глухим до болю – він перестає бути митцем»), чи не тому саме з ним Чендей переймається проблемою, чому людям так важко бути людьми, а Л. Коваленко переймається високою відповідальністю: «Гуде у мені фронтове відлуння уже не болем фізичним, а тугою невиситимою за побратимами, яких втратив і тоді, і пізніше. Та ще сором пече, що ніяк не наважуся (боюся поразки!) написати про них – хай і не так, як вони того заслужили, але хоч би пам'ять закарбувати». Чи не та ж боязнь поразки зупиняла увінчаного лаврами закарпатця таки написати виношений роман «Колиска»? Ключем їхніх взаємин було добро. Їхнє добротворення у творчості мало бути з кулаками. Часом нестерпні випробування письменницької долі таки врівноважили І. Чендея щастям мати таких друзів-однотумців, серед яких Леонід Коваленко – «вчений з поетичною душею», який почуття ставив перед літературознавчим інструментарієм і був, дійсно, взірцем людини без страху із розвиненим почуттям рятівного гумору.

При підготовці до друку епістолярних діалогів Івана Чендея та київських критиків уже сказали своє авторитетне слово В. Брюховецький, Т. Дубас, М. Жулинський, М. Ільницький. До їхнього емкого аксіологічного лаконізму варто додати, на моє переконання, важливий фокус – щедрю турботу про талант, який утверджує загальнолюдські цінності – правду, любов, творчість. Причому утвердження народного морального ідеалу І. Чендей здійснює по-своєму, «від супротивного» (І. Дзюба).

Високошановний Сидір Кіраль таки повертається до діалогу з Іваном Чендеєм, бо давно веде віртуальну бесіду з майстром прози, проникливо досліджує епістолярно-щоденникові Гімалаї письменника. Очевидно, доля має на науковця власні плани: вона то зводила їх у Львівському університеті імені І. Франка 1986 р., то на Всесвітньому форумі українців у Києві на першому році Незалежності України, та спізнатися тоді не довелося... Доля готувала нинішнього київського професора до пізнання митця зі Срібної Землі над Ужем у царині епістолографії, бібліографознавства, літературного джерелознавства. Сподіваюся, що високе покликання знаного літературознавця, помножене на безмежну самовіддану працю, принесуть

щедрі плоди, як і доглянутий дбайливою рукою Івана Чендея сад на вулиці Високій.